

JEZIK CRNOGORSKIH MUSLIMANA

Adnan Čirgić

The author of this paper is trying to solve the issue of the language of Muslims in Montenegro, and to prove that the Montenegrin Muslim belong to Montenegrin language – regardless of their national affiliation. As the grounds for such stand the author mentions some important language characteristics of the Montenegrin Muslims which specifically belong to the Montenegrin speech.

Neriješena balkanska nacionalna pitanja, osobito neriješena nacionalna pitanja na teritoriji četiri nekadašnje jugoslovenske republike – Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije često se posljedično odražavaju i u nauci, koja bi morala biti imuna na ta pitanja. Osobito je to prisutno u filologiji i lingvistici, koje su na ovim prostorima oduvijek bile opterećene ideologijom i politikom. Ideologija i politika uslovile su nametanje određenoga jezičkog standarda Bošnjacima, Crnogorcima, Hrvatima i Srbima još u vrijeme tzv. Bečkoga književnog dogovora. Ideologija i politika nametnule su zajednički (službeni) standardni jezik i u vrijeme tzv. Novosadskog dogovora, kad su i Bošnjaci i Crnogorci bili lišeni zasebne standardne

varijante u okviru toga jezika i bili prinuđeni da se priklanjaju srpskoj ili hrvatskoj. (I za jedan i drugi dogovor namjerno kažemo da su bili „tzv.“ jer za primjenu dogovornih rješenja po pravilu nije potrebna prisila, koja je u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, makar i na sofisticiran način, bila neophodna kako bi zaživjela „dogovorna“ rješenja.) Na kraju, ideologija i politika stvorile su uslove za ponovno uspostavljanje zasebnih štokavskih standardnih jezika – bosanskoga, crnogorskoga, hrvatskoga i srpskoga. No, uticaj ideologije i politike na te jezike nije se, nažalost, na tome završio. O tome na neki način svjedoči i skup posvećen jeziku Bošnjaka u Crnoj Gori, održan 30. marta 2013. godine u Podgorici.

Organizatori skupa naslovom nijesu odredili ime jezika crnogorskih Bošnjaka, ili Bošnjaka u Crnoj Gori – svejedno. No, u objašnjenju ciljeva skupa taj je jezik nedvosmisleno određen kao bosanski. Ne želeći da povrijedimo bilo čije pravo na sopstveno mišljenje, u ovome kratkom prilogu iznijecemo i drugačiji stav. Pokušaćemo, naime, pokazati kako je jezik Bošnjaka u Crnoj Gori – crnogorski jezik.

Prije no prijedemo na razradu teme ovoga priloga zadržaćemo se kratko na objašnjenju termina *bosanski jezik* i termina *crnogorski jezik*. I jedan i drugi jezik jezici su štokavskoga sistema. I crnogorski jezik jeste sistem, i bosanski jezik jeste sistem, kao što su to uostalom i hrvatski i srpski, ali nijedan od ta četiri jezika nije poseban sistem. Njihov je sistem zajednički – štokavski. A svaki od ta četiri jezika čini *poseban* standard. „Treba dakle strogo razlikovati jezik kao sistem od jezika kao standarda. Što pomenute jezike čini posebnim standardima? – Pomenute jezike posebnima čini njihova osnovica. U vezi s time zna se reći da je osnovica bilo jednoga, bilo drugoga, bilo trećega, bilo četvrtoga standardnog jezika štokavski sistem. Ne! Osnovica pomenutih jezika nije štokavski sistem, nego odgovarajući organski govori štokavskoga sistema. A budući da

su organski govori štokavskoga sistema kao njihove osnovice različiti, različiti su i oni kao standardi.“¹ Potonja rečenica iz citata Josipa Silića ključna je za razmišljanje u ovome prilogu. Osnovica bosanskoga jezika jesu bosanski organski govori, a crnogorskoga crnogorski organski govori. Bosanski je jezik, dakle, jezik Bosne i Hercegovine, a crnogorski jezik, jezik Crne Gore. Da je bosanski jezik jezik Bosne i Hercegovine, vidi se i iz njegova imena, koje nije obuhvatilo samo Bošnjake (nasuprot Hrvatima i Srbima), već državu za čiju je upotrebu standardizovan. Druga je stvar (i po našem mišljenju neosnovana) što bosanski jezik kao takav uglavnom ne prihvataju Srbi i Hrvati, koji ga najčešće stoga nazivaju bošnjačkim.² Iako se iz naziva službenoga jezika u Crnoj Gori ne može uočiti semantika koja je razvidna u slučaju bosanskoga, već u predgovoru *Pravopisa crnogorskoga jezika* jasno je naglašeno da je crnogorski jezik državni jezik Crne Gore i da se pri standardizaciji nije polazilo od načela nacionalne pripadnosti crnogorskih govornih predstavnika. Na osnovu toga dolazi se do ovih zaključaka:

1. Bosanski je jezik jezik štokavaca Bosne i Hercegovine i jezik štokavaca njezine dijaspore, tj. iseljenika iz Bosne i Hercegovine.
2. Crnogorski je jezik jezik štokavaca Crne Gore i jezik štokavaca njezine dijaspore, tj. njezinih iseljenika u svijetu (kakvi su npr. crnogorski iseljenici u Peroju, Vojvodini, Vraki ili Skadru).

¹ Silić, Josip: *Crnogorski jezik. Naučno-metodološke osnove standardizacije crnogorskoga jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica, 2010, str. 8–9.

² Ne uzimamo u obzir šoviniste među jezikoslovcima koji osporavaju i jedan i drugi naziv, odnosno koji nijekaju postojanje bosanskoga jezika (kao što nijekaju i postojanje crnogorskoga).

Budući da vjerujemo da nema spora o tome da su Bošnjaci u Crnoj Gori autohtoni njezini stanovnici, s neznatnim izuzecima, smatramo da nema utemeljenja teza da je jezik crnogorskih Bošnjaka bosanski. Odnosno, smatramo da Bošnjaci u Crnoj Gori (autohtoni, razumije se) govore crnogorskim jezikom. S tom činjenicom nema veze njihovo jezičko opredjeljenje. Pravo na nacionalno opredjeljenje, kao jedno od osnovnih ljudskih prava, ne utiče niti može uticati na činjenicu kojim jezikom govorimo. Ako se uzme u obzir da je glavna odrednica Bošnjaka u Crnoj Gori to što su svi oni muslimani (štokavci), onda se mora reći da se svi muslimanski govori ovđe skladno uklapaju u opštecrogorsku jezičku sliku. A sve osobenosti tih govora tipične su za crnogorske muslimane, odnosno nijesu i osobina bosanskih govora. Da bismo potvrdili to što je rečeno, zadržaćemo se na glavnijim osobinama muslimanskih govora u Crnoj Gori. Namjerno smo se opredijelili za odrednicu *muslimanski* jer je na uobličavanje tih osobina uticala prije svega vjerska pripadnost, još u ono vrijeme kad se na ovim prostorima ne može govoriti o razvijenom osećaju pripadnosti određenoj naciji. Svjedočanstva o tome nalazimo i u našem vremenu: recimo, tri brata muslimana u Crnoj Gori mogu se nacionalno različito izjašnjavati – kao Bošnjak, kao Musliman i kao Crnogorac. U vezi s time oni će se najčešće i jezički različito izjasniti – kao govornici bosanskoga jezika ili kao govornici crnogorskoga jezika. No, to ne znači da među njima ima jezičkih razlika. A u naše vrijeme jezičkih razlika gotovo da i nema ni između njih i njihovih inovjernih sugrađana. (Druga je stvar svjesno opredjeljenje za formalnu komunikaciju na određenome standardnom jeziku, koja je pravo svakoga pojedinca i koja nije predmet ovoga priloga.)

Muslimanski govori u Crnoj Gori izučavani su u okviru širih oblasti kojima su ti govori pripadali, a isticane su odlike govora muslimanskoga stanovništva kao specifikum ili kao difer-

encijalne u odnosu na pravoslavno stanovništvo. Neki muslimanski govori nažalost nijesu opisani jer su muslimani već bili raseljeni iz pojedinih krajeva u vrijeme kad se počinje razvijati dijalektologija u Crnoj Gori. Tako, recimo, nemamo podataka o jezičkim osobinama nikšićkih, spuških, kolašinskih ili bokeških muslimana. Nasuprot tome imamo opisan jedan muslimanski govor koji danas više ne postoji jer nema govornih predstavnika muslimana u tim krajevima. Riječ je o govoru zetskih muslimana, koji je u svojoj disertaciji opisao Mihailo Stevanović.³ No, imamo dovoljno podataka o današnjim muslimanskim govorima u Crnoj Gori. Prve podatke dao je već Milan Rešetar, prvi profesionalni proučavalac crnogorskih govora.⁴ Bez namjere da pomenemo sve jezikoslovce i druge kulturne radnike koji su se makar i uzgredno bavili rečenom problematikom, pomenućemo ovđe samo najvažnije. Pored Rešetara i Stevanovića to su Danilo Barjaktarević, Luka Vujović, Drago Ćupić, Redžep Kijametović, Momir Sekulić, Adnan Čirgić.

Osnovna zajednička osobina svih muslimanskih govora u Crnoj Gori, ujedno i diferencijalna u odnosu na bosanske govore, jeste njihova pripadnost tzv. starijem tipu štokavske akcentuacije. Izuzetak čine jedino govori pljevaljskoga kraja, koji se i po akcentu⁵ i po ostalim osobinama od muslimanskih govora u Crnoj Gori razlikuju u istoj mjeri u kojoj se razlikuju i od

³ Stevanović, Mihailo: „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XIII, Beograd, 1933/34.

⁴ Rešetar, Milan: *Der štokavische Dialekt*, Wien, 1907. Knjiga je 2010. godine objavljena u prijevodu na crnogorski jezik, pod naslovom *Štokavski dijalekat*, u izdanju Matice crnogorske, u Podgorici.

⁵ Videti: Ružičić, Gojko: „Akcenatski sistem pljevaljskog govora“, *Srpski dijalektološki zbornik*, III, Beograd, 1927, str. 115–176.

govora crnogorskih hrišćana.⁶ I po tome se svi muslimanski govori skladno uklapaju u crnogorsku akcenatsku sliku.⁷

Svi muslimanski govori u Crnoj Gori uklapaju se skladno u crnogorski glasovni sistem. To znači da, pored 30 fonema koji su realizovani na cijelome štokavskome terenu i koji su kao takvi postali dio standardnih štokavskih jezika, muslimanski govori poznaju i foneme *ś* i *ź*, po kojima se opet skladno uklapaju u opštecnogorsku jezičku sliku. Oni, pak, muslimanski govori koji nemaju fonema *ś* i *ź* kao produkata jekavske jotacije ne daju potvrdu o tome da je u njima taj proces izostao jer u njima nemamo nejotovanih grupa *sje, zje* ili *tje, dje, cje*. To su ijekavsko-ekavski govori, poput bihorskoga, na koje je uticala blizina srpske jezičke granice. U takvim govorima javljaju se ekavski oblici poput *deca, sekira, terat* i sl. Interesantno je da u bihorskim govorima, kao tipično ijekavsko-ekavskim, ipak srijećemo foneme *ś* i *ź*, ali u drugoj kategoriji. To su primjeri tipa *prošak, prošačenje, šajan, koži* i dr.⁸

⁶ Viđeti: Čupić, Drago: „Osnovne osobine govora Pljevalja“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti*, CANU, knj. 8, Titograd, 1988, str. 79–107.

⁷ Bihorski govori poznaju sva četiri akcenta, no u njima se situacija znatno razlikuje od one u standardnim štokavskim jezicima, odnosno uklapa se u akcenatsku sliku crnogorskih dijalekata, o čemu svjedoče akcenti tipa *Došli su ti pròsci*. Viđeti: Barjaktarević, Danilo: „Bihorski govor“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, III, Priština, 1966, str. 54.

⁸ Barjaktarević, Danilo: „Bihorski govor“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, III, Priština, 1966, str. 46. I u tome govoru, i to isključivo kod muslimanskoga stanovništva, zabilježena je jotacija u obliku *šćet – ćet*, a odatle i *ćeo – šćeo* naspram pravoslavnoga *stijo* (<htio), na što je uticalo čuvanje suglasnika *h* u govoru muslimana, odnosno gubljenje u govoru pravoslavaca. Isto, str. 50.

Još jedna fonetska osobina vrlo je ilustrativna za pripadnost crnogorskih muslimana crnogorskome jeziku. Riječ je o alternantu nekadašnjega poluglasnika, koji ima specifičnu izgovornu vrijednost u nekim crnogorskim krajevima u kojima, između ostaloga, žive i muslimani. Ne tako davno taj izgovor nekadašnjega poluglasnika bio je karakteristika svih crnogorskih govora „od Bara i Kotora do iza Berana“⁹ s izuzetkom Bjelopavlića, Zete i Podgorice. Pljevaljski i podgorički muslimani umjesto poluglasnika imaju *a* (odatle npr. i *jastak*, *konšilak*, *iljanlak*). Muslimani Zete takođe su imali *a* umjesto poluglasnika.¹⁰ No, barski,¹¹ mrkovički,¹² gusinjski i plavski muslimani¹³ poznaju specifičan izgovor toga glasa (između *a* i *e*) – na isti način na koji se javlja u govoru njihovih pravoslavnih sušeda. Teško je pretpostaviti kakav je bio izgovor nekadašnjega poluglasnika u govoru spuških muslimana jer je Spuž na razmeđi bjelopavličkoga govora, u kojemu je poluglasnik vokalizovan u *a*, i piperskoga, koji čuva specifičan izgovor poluglasnika. Što se bihorskih govora tiče, u njima se čuva nešto drugačija vrijednost nekadašnjega poluglasnika, odnosno vokal *a* umjesto nekadašnjega poluglasnika u njima je kraći od običnoga kratkog *a*.¹⁴

⁹ Stevanović, Mihailo: „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XIII, Beograd, 1933–34, str. 7.

¹⁰ Isto, str. 10.

¹¹ Broz, Ivan: „Zamjena poluglasnika u govoru barskome“, *Nastavni vjesnik*, knj. I, Zagreb, 1893, str. 64–68.

¹² Vujović, Luka: „Mrkovički dijalekat“, *Srpski dijalektološki zbornik*, XVIII, Beograd, 1969.

¹³ Stevanović, Mihailo: „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XIII, Beograd, 1933–34, str. 6–18.

¹⁴ Barjaktarević, Danilo: „Bihorski govor“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, III, Priština, 1966, str. 19.

Da se muslimanski govori skladno uklapaju u sistem crnogorskih govora – potvrđuje i padežni sistem, odnosno jednačenje lokativa s akuzativom u primjerima tipa *Živi u grat, Eno ga pret kuću*, odnosno s genitivom uz prijedlog *po* (u množini) *Trči po livada*. Tzv. duži oblici zamjeničko-pridjevske promjene tipa *njegovijem, tijem, onijem*, odnosno *njegovija, tija, onija* i sl. u svim muslimanskim govorima u Crnoj Gori (kod starijih i tipičnih govornih predstavnika, razumije se) potvrđuju uklopljenost tih govora u crnogorsku jezičku sliku.¹⁵ Potvrđuje se to i u konjugaciji, npr. u očuvanim starijim oblicima prezenta *viđu* (vidim), *velju* (velim), ili *volju* (volim) u bihorskim govorima.¹⁶ Potvrđuje se to i u oblicima *nijesam – nijesi / nijesmo – nijeste – nijesu* (ukoliko nijesu u današnjim govorima asimilovani prema standardima drugih štokavskih jezika).

Navedimo još samo neke tipične crnogorske jezičke osobine koje se dosljedno javljaju i u govorima crnogorskih muslimana. Takva je recimo promjena finalnih *ć* i *đ* u *j*, npr. *noć – noj, doć – doj, stić – stij, kolomboć – kolomboj, gođ – goj, svuđ – svuj, oj – hoćeš, nej – nećeš*; aoristi *ojdoh, ojde...*; gubljenje *j* poslije palatala, npr. *boži < božji, oruže < oružje, miši < mišji, vući – vučji*, labijalizacija vokala *a* i sl.

Ima i nekoliko važnijih osobina po kojima se govori crnogorskih muslimana razlikuju od govora hrišćanskih sušeda, nekad čak i u okviru iste oblasti ili istoga kraja. Navešćemo te osobine (koje su ujedno distinktivne i u odnosu na govore bosansko-hercegovačkih muslimana):

¹⁵ Takvi su oblici tipični i za ijekavsko-ekavske i ijekavsko-ikavske muslimanske govore, što potvrđuje njihovu ijekavsku starinu.

¹⁶ Barjaktarević, Danilo: „Bihorski govor“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, IV, sveska A, Priština, 1967, str. 19.

*Ikavizam podgoričkih i gusinjskih muslimana.*¹⁷ Riječ je o ikavskim oblicima koji se javljaju umjesto ijekavskih, dok su jekavski oblici neizmijenjeni. Dakle, alternant dugoga *jata* u tim govorima je *i*, a kratkoga *jata* *je*. Tako se javljaju oblici tipa *dite* – *đećeta*. Pojavu je zabilježio još Rešetar u citiranome djelu, a zatim su je pominjali i različito objašnjavali gotovo svi dijalektolozi koji su se bavili crnogorskim govorima. Nerijetko su objašnjenja te pojave davana izvanlingvistički, poput toga da je ikavica nastala osionom odlukom viđenijih muslimana da se i govorom razlikuju od hrišćana ili da je ikavica došla karavanskim i trgovačkim putevima iz Bosne i Dalmacije u Podgoricu i Gusinje. No, činjenica da se ikavica javlja samo u slučajevima tzv. dugoga *jata*, a nikad u slučaju kratkoga *jata*, te da se pored toga javljaju duži oblici zamjeničko-pridjevske promjene tipa *onijem*, *ovijem*, *onija*, *ovija* govori u prilog tezi da se ona razvila kao osobita i autohtona glasovna pojava, tj. da je proces tekao glasovnim putem od *ije* do dugoga *i* ovim putem *ije* > *ije* > *ie* > *i^e* > *ī*.¹⁸

Ekavizam mrkovićkoga govora. Riječ je takođe o autohtonoj glasovnoj pojavi koja je dovela do zamjene tzv. dugoga *jata* vokalom *e* (od *ije*), a u slučajevima tzv. kratkoga *jata* javlja se *je* (a u skladu s tim zastupljena je i jekavska jotacija, npr. *seno* –

¹⁷ Iako se u literaturi nerijetko spominje plavsko-gusinjski ikavizam, autor ovoga priloga nije našao potvrde za ikavizam u plavskoj oblasti. Koliko nam je poznato, on je jedna od diferencijalnih crta plavskih od gusinjskih muslimana.

¹⁸ Videti o tome: Čirgić, Adnan: *Govor podgoričkih muslimana*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2007, str. 60–72. i Ćupić, Drago: „Ikavizam u gusinjskom govoru“, *Makedonski jazik*, XXXII-XXXIII, Institut za makedonski jazik „Krstе Misirkov“, Skopje, 1981-1982, str. 723–726.

šenina). Dakle, glasovna promjena koja je u Podgorici i Gusinju od tzv. dugoga *jata* dala i ovđe je tekla suprotnim smjerom.¹⁹

Ekavizam u govorima crnogorskoga Sandžaka. Ovo obilježje, kako je već pomenuto, rezultat je blizine srpske jezičke granice. O tome je već bilo riječi.

Desonorizacija finalnih zvučnih konsonanata. Riječ je o glasovnome procesu koji je nastao pod uticajem albanske jezičke granice²⁰ i koji je odlika muslimanskih govora u Crnoj Gori, a kod hrišćanskoga se stanovništva javlja samo sporadično pod uticajem sušednih muslimanskih govora. Pod uticajem ove promjene nastali su oblici *krf* (krv), *grat* (grad), *golup* (golub), *noš* (nož), *brs* (brz), *ulas* (ulaz) i sl.

Analoško -u u 3. l. mn. prezenta. Oblici tipa *nosu* (nose), *radu* (rade), *blježu* (bježe), *trču* (trče), *vodu* (vode), *slomu* (slome) i sl. odlika su gotovo svih muslimanskih govora u Crnoj Gori.

Umekšavanje l ispred vokala i i e i na kraju sloga i riječi. Ova je pojava takođe tipična za muslimanske govore u Crnoj Gori i na nju je uticala blizina albanske jezičke granice. U govorima pravoslavni sušeda javlja se uglavnom kao uticaj suživota s muslimanskim stanovništvom.²¹ Ovom pojavom nastali su oblici tipa *ljepši/ljepči*, *moljim*, *voljim* (analoški i *volju* < *vole*), *malji*, *ljedina*, *ljeptir*, *Seljman*, *koljko*, *Ćemalj*, *Fadilj* i sl. U nekim govorima gotovo je i neutralisana opozicija između *l* i *lj* u svim slučajevima.

¹⁹ Vujović, Luka: „Je li postojao ekavski govor u jugoistočnoj Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji“, *Zbornik za jezik i književnost*, knj. I, Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost SR Crne Gore, Titograd, 1972, str. 1–6.

²⁰ Još je neispitan mogući uticaj turskoga jezika na tu pojavu.

²¹ Pored muslimanskih govora ta se pojava javlja ponajviše u Zeti i Kućima, ali s manjim izuzecima (koji se tiču *jata*) u odnosu na muslimanske govore.

I ovih nekoliko krupnijih osobina dovoljne su za prepoznavanje muslimanskih govornika iz Crne Gore. Dakako, šira rasprava (koju namjena ovoga priloga ne dozvoljava) pokazala bi i nešto više takvih osobina. No, šira rasprava pokazala bi mnogo više osobina po kojima se muslimanski govori skladno uklapaju u opštegcnogorsku jezičku sliku. Budući da crnogorski govori spadaju među najbolje izučene štokavske govore, te stavove nije teško provjeriti u literaturi.

Cilj autora ovoga priloga nije da ospori ili potvrdi bilo čije pravo na izbor nacionalne pripadnosti. To je stvar izbora svakoga pojedinca. No, naš je cilj bio da ukažemo na to kako jezik u Crnoj Gori, makar kad je u pitanju neformalna i svakodnevna komunikacija, ne daje ni materijala ni potvrda za bilo kakvo nacionalno raslojavanje. Materijala za to ne daje ni jezik usmene (narodne) književnosti koja je zabilježena u Crnoj Gori, bez obzira na konfesionalnu pripadnost pjesnika-pjevača. To potvrđuju jednako pjesme Starca Milije ili Starca Raška kao i pjesme Avda Međedovića ili Murata Kurtagića. To potvrđuje jednako i podgorička sevdalinka kao i katunska epska pjesma. O tome najbolje svjedoči činjenica da u istoj kući identično govore tri brata, a sva tri kažu da govore različitim jezicima. Stav govornika o jeziku nema značaja za prirodu jezika. Druga je stvar pravo na izbor određenoga jezika u formalnoj komunikaciji.

Korišćena literatura

- Barjaktarević, Danilo: „Bihorski govor“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, III, Priština, 1966.
- Barjaktarević, Danilo: „Bihorski govor“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, IV, sveska A, Priština, 1967.
- Broz, Ivan: „Zamjena poluglasnika u govoru barskome“, *Nastavni vjesnik*, knj. I, Zagreb, 1893, str. 64–68.

-
- Čirgić, Adnan: *Govor podgoričkih muslimana*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2007.
- *Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova s naučnoga skupa, CANU, Naučni skupovi, knj. 12, Odjeljenje umjetnosti, knj. 3, Titograd, 1984.
- Ćupić, Drago: „Ikavizam u gusinjskom govoru“, *Makedonski jezik*, XXXII-XXXIII, Institut za makedonski jezik „Krstes Misirkov“, Skopje, 1981-1982, str. 723–726.
- Ćupić, Drago: „Osnovne osobine govora Pljevalja“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti*, CANU, knj. 8, Titograd, 1988, str. 79–107.
- Kijametović, Redžep: „Govor sela Godijeva“, *Odzivi*, knj. 12–13, Bijelo Polje, 1975, str. 113–120.
- Rešetar, Milan *Štokavski dijalekat*, Matica crnogorska, Podgorica, 2010.
- Rešetar, Milan: *Der štokavische Dialekt*, Wien, 1907.
- Ružičić, Gojko: „Akcenatski sistem pljevaljskog govora“, *Srpski dijalektološki zbornik*, III, Beograd, 1927, str. 115–176.
- Sekulić, Momir: „Neke osobenosti govora Bijelo Polja“, *Tokovi*, sv. 1, br. 2–3, str. 165–176.
- Silić, Josip: *Crnogorski jezik. Naučno-metodološke osnove standardizacije crnogorskoga jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica, 2010.
- Stevanović, Mihailo: „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XIII, Beograd, 1933/34.
- Vujović, Luka: „Je li postojao ekavski govor u jugoistočnoj Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji“, *Zbornik za jezik i književnost*, knj. I, Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost SR Crne Gore, Titograd, 1972, str. 1–6.
- Vujović, Luka: „Mrkovički dijalekat“, *Srpski dijalektološki zbornik*, XVIII, Beograd, 1969.